

יום הרת עולם – בין ניסן לתשרי

זה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון: (מתוך זכרונות בתפילת מוסף של ראש השנה).¹

מסכת ראש השנה דף י עמוד ב

... מכלל דתרוייהו סבירא להו בניסן נברא העולם.² תניא: רבי אליעזר אומר: בתשרי נברא העולם, בתשרי נולדו אבות, בתשרי מתו אבות, בפסח נולד יצחק, בראש השנה נפקדה שרה רחל וחנה, בראש השנה יצא יוסף מבית האסורין, בראש השנה בטלה עבודה מאבותינו במצרים, בניסן נגאלו, בתשרי עתידין ליגאל.³ רבי יהושע אומר: בניסן נברא העולם, בניסן נולדו אבות, בניסן מתו אבות, בפסח נולד יצחק, בראש השנה נפקדה שרה רחל וחנה, בראש השנה יצא יוסף מבית האסורין, בראש השנה בטלה עבודה מאבותינו במצרים, בניסן נגאלו, בניסן עתידין ליגאל.⁴

תניא, רבי אליעזר אומר: מנין שבתשרי נברא העולם? שנאמר: "ויאמר א-להים תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע עץ פרי". איזהו חודש שהארץ מוציאה דשאים ואילן מלא פירות? הוי אומר זה תשרי, ואותו הפרק זמן רביעה היתה, וירדו גשמים וצימחו, שנאמר: "ואד יעלה מן הארץ".⁵ רבי יהושע אומר: מנין שבניסן נברא העולם? שנאמר: "ותוצא הארץ דשא עשב מזריע זרע ... ועץ עשה פרי". איזהו חודש שהארץ מליאה דשאים ואילן מוציא פירות? הוי אומר זה ניסן, ואותו הפרק זמן בהמה וחיה ועוף שמזדווגין זה אצל זה ...⁶

ואזדו לטעמייהו,⁷ דתניא: "בשנת שש מאות שנה לחיי נח בחדש השני בשבעה עשר יום לחדש". רבי יהושע אומר: אותו היום שבעה עשר באייר היה, יום שמזל כימה שוקע ביום ומעינות מתמעטין, ומתוך ששינו מעשיהן

¹ ובפיוט שלאחר התקיעות: "היום הרת עולם" ובפיוטי הקליר לשחרית יום א': "טרם כל מפעל חצב", ולמוסף יום א': "אופד מאז לשפט היום" ועוד. ראש השנה איננו רק יום הדין בו: "כל באי עולם יעברון לפניך כבני מרון", איננו רק "ראש השנה לשנים", אלא גם יום בריאת העולם. מה מקור מטיב זה?

² כך מסיקה הגמרא לכאורה, מדיון קודם שם, מחלוקת רבי מאיר ורבי אליעזר אם יום בשנה נחשב לשנה או שצריך מינימום שלוש יום, לענין שנות ערלה ונטע רבעי, והאופן בו כל אחד מהם מפרש את הפסוק בבראשית ח יג המתארך את המבול (פסוק שנראה להלן). ועל זה בדיוק מובאת הברייתא שלהלן שאין הדברים פשוטים כלל ועיקר, ומועד בריאת העולם הוא מחלוקת תנאים: ר' יהושע ור' אליעזר.

³ אליבא דרבי אליעזר – הכל בתשרי. גם שעבוד מצרים פסק למעשה בתשרי, וחצי שנה היו ישראל חופשיים במצרים טרם שיצאו. נושא זה מתקשר עם מצוות שחרור עבדים ביובל. ראה בגמרא ראש השנה שם, ח ע"ב: "מראש השנה עד יום הכפורים לא היו עבדים נפטרין לבתיהן ולא משתעבדין לאדוניהם, אלא אוכלין ושותין ושמתין ועטרותיהן בראשיהן. כיון שהגיע יום הכפורים - תקעו בית דין בשופר, נפטרו עבדים לבתיהן". ורד"ק בפירושו לפסוק בתהלים פא ד: "תקעו בחודש שופר" (פסוק שעוד נחזור אליו) מקשר את העניין גם עם השופר של ראש השנה: "ונראה כי זהו טעם מצות התרועה בראש השנה, לפי שבטלו אבותינו מעבודתם ונחו מיגיעתם ביום זה. והתרועה הוא סימן שילוח עבדים, כמו שצוה הקב"ה תקיעת שופר ביום הכפורים של יובל, שהיה סימן לשילוח עבדים וצאתם מרשות אדוניהם, כן צוה הקב"ה לתקוע בראש השנה לזכר כי ביום זה בטלה העבודה והיתה התחלת חרותינו". יחד עם "המחלוקת הגדולה" שנראה להלן, אם בניסן נברא העולם או בתשרי, יש קרבה רבה בין שני מועדים אלה בלוח השנה ובתולדות עם ישראל. פסח וראש השנה שזורים זה בזה. עכ"פ, זו שיטת ר' אליעזר, שבתשרי נברא העולם, שיטה שכפי שנראה התקבלה בסוף.

⁴ נראה בברור מקטע זה שאין ויכוח מתי הוא "ראש השנה". ראה משנה ראשונה במסכת ראש השנה שמונה הרבה "ראשי שנים" ובהם: "באחד בתשרי ראש השנה לשנים". ואין שם זכר למחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע. גם ר' יהושע מודה שראש השנה במובן של לוח השנה ויום הדין (כפי שנראה להלן), הוא א' בתשרי. הוויכוח ביניהם הוא לכאורה מדעיהיסטורי מחד גיסא ועתידני מאידך גיסא: מתי נברא העולם וכתוצאה מכך גם מתי תהיה הגאולה לעתיד לבוא. בין שני הקצוות האלה, הם מסכימים על רשימה נכבדה של אירועים: לידת יצחק בפסח, פקידת שרה רחל וחנה ויצאת יוסף מבית האסורים בראש השנה. שים לב גם לחילופי הלשון "תשרי" ו"ראש השנה" אצל ר' אליעזר. אצל ר' יהושע מאידך, אין כלל "תשרי", אבל יש "ראש השנה" שעליו, כפי שאמרנו, אין ר' יהושע חולק.

⁵ לפי ר' אליעזר, "אד יעלה מן הארץ" איננו תופעה מיוחדת חד-פעמית לבריאת העולם, כפי שדרשו אחרים (ראה למשל בראשית רבה יג ט-י שהקב"ה המיר את האד של הבריאה שבא מלמטה בגשם שבא מלמעלה). עפ"י ר' אליעזר, האד הוא הגשם הרגיל, שמקורו במי הים שמתאדים, ושמתחיל לפעמים לרדת כבר בתשרי ומצמיח את הדשאים הראשונים. הגשם יוצר בריאה מתחדשת של העולם, בכל שנה, ובכך מתחבר אל הבריאה הראשונית שמתחילתה הייתה תלויה בגשם.

⁶ ר' אליעזר דורש את בראשית א יא: "עץ פרי" - יש כבר פרי על העץ. ר' יהושע, לעומתו, דורש את הפסוק הסמוך: "עץ עושה פרי" - הפרי קיים בכוח, הוא בתהליך עשייה, בחניטה. ר' אליעזר רואה את הטבע בפועל, במילואו. ר' יהושע רואה את הטבע בכוח. בתהליך של עשייה ("לבשו כרים הצאן", בעלי החיים מזדווגים ומתחילים יצירה חדשה). עם כל השוני ביניהם, המשותף הוא רב. שניהם רואים בטבע שסביבנו "הוכחה" לבריאת העולם, שניהם מתמקדים סביב ימי השוויון 21 במרץ או 21 בספטמבר. המחלוקת היא רק על המועד. איזה פן בטבע מעיד באופן ברור יותר על תחילתו של העולם. לפי שניהם, העולם נברא היישר לצורתו של הטבע כפי שאנו רואים בעינינו יום יום ("המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית"?). וראה בהמשך הגמרא בראש השנה שם: "אמר ר' יהושע בן לוי: כל מעשה בראשית לקומתן נבראו, לדעתם נבראו, לצביונם נבראו שנאמר: ויכולו השמים והארץ וכל צבאם, אל תקרי צבאם אלא צביונם". ר' יהושע בן לוי הוא אמורא ואינו צד במחלוקת התנאים הבסיסית.

⁷ כל אחד מהצדדים מנמק את שיטתו. שניהם מתבססים על פרשת המבול ולא בכדי. אין "חודשים" בבריאת העולם רק "ימים".

- שינה הקב"ה עליהם מעשה בראשית, והעלה מזל כימה ביום, ונטל שני כוכבים מכימה, והביא מבול לעולם. רבי אליעזר אומר: אותו היום שבעה עשר במרחשוון היה, יום שמזל כימה עולה ביום, ומעינות מתגברים.⁸

גמרא ראש השנה דף ח ע"א

"באחד בתשרי ראש השנה לשנים", למאי הלכתא?⁹ אמר רב פפא: לשטרות¹⁰ ... ואיבעית אימא: רב חסדא כרבי זירא מתני לה, דרבי זירא אמר: לתקופה, ורבי אליעזר היא, דאמר: בתשרי נברא העולם.¹¹ רב נחמן בר יצחק אמר: לדין. דכתיב: "מראשית השנה ועד אחרית שנה" (דברים יא יב) - מראשית השנה נידון מה יהא בסופה.¹² ממאי דתשרי הוא? – דכתיב: "תקעו בחודש שופר בַּקֶּסֶה ליום חגנו" (תהלים פא ד), איזהו חג שהחודש מתכסה בו? הוי אומר: זה ראש השנה. וכתיב (שם פסוק ה הסמוך): "כי חוק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב".¹³

מסכת ראש השנה דף כז עמוד א

אמר רב שמואל בר יצחק: כמאן מצלינן האידינא (כמי אנו מתפללים היום) "זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון"? כמאן? - כרבי אליעזר דאמר: בתשרי נברא העולם. מתיב (משיב, מקשה) רב עינא: "שווה יובל לראש השנה לתקיעה ולברכות", והא איכא "זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון" דבראש השנה איתא וביובל ליתא!¹⁴

⁸ לגבי כל אחד מהאירועים שר' אליעזר ור' יהושע נחלקים (ומסכימים) לגביהם, מביאה הגמרא שם פסוקים ודרשות. ובנושא העיקרי, בריאת העולם, מסתבר שבסיס המחלוקת הוא המבול. נכון יותר, הפרשנות לפסוק מרכזי בסיפור המבול המתארך אותו "בחודש השני" וזה האזכור הראשון של מספר סידורי של חודש במקרא (האזכור השני גם הוא במבול: "בחודש השביעי" בו נעמדה התיבה על הרי אררט בראשית ח ד. האזכורים הבאים הם כבר בספר שמות ביציאת מצרים, מתן תורה והקמת המשכן). ר' יהושע סבור שהחודש השני הוא אייר (למרות שהציווי "החודש הזה לכם ראש חודשים" נאמר רק בספר שמות) והיה במבול שינוי מהטבע שהרי בתקופה זו "המעיינות מתמעטים" (בארץ ישראל לפחות). אך לפי ר' אליעזר, מדובר בחודש חשוון (וטרם הצטוונו שניסן הוא החודש הראשון) והשינוי בטבע הוא שהמבול היה של מים רותחים. בסוף הסוגיה שם (דף יב ע"א) מביאה הגמרא ברייתא שלכאורה מנסה לפשר בין שתי השיטות וקובעת: "מונים למבול כרבי אליעזר ולתקופה כרבי יהושע", אך זו ברייתא שכבר התקשו בה גדולי עולם ולא ניכנס אליה כאן. ראה עיונים שטיינזלץ שם. ואת עניין "התקופה" נראה עוד קצת להלן.

⁹ כאן, נדרשת הגמרא למשנה שבראש מסכת ראש השנה המונה ארבעה ראשי שנים: "ארבעה ראשי שנים הם: באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים, באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה ... באחד בתשרי ראש השנה לשנים וכו'" (גם ראש השנה לאילנות נזכר שם). שואלת הגמרא: "למאי הלכתא?". מה המשמעות להלכה של קביעת א' בתשרי כראש השנה לשנים? האם זה רק תאריך וציון ערכי, או שיש דינים להלכה שמושפעים מקביעתו של א' בתשרי כראש השנה לשנים? כאן תחבר הגמרא את הברייתא של מחלוקת ר' יהושע ור' אליעזר עם המשנה (שכאמור אין בה אזכור של מחלוקת).

¹⁰ היינו לקביעת התאריכים על שטרי חוב ושאר מסמכים מחייבים. ראה הסבר בספר המועדים בהלכה לרב ש. י. זיון, פסקה ב. ראש השנה - תחילת השנה, עמוד לג, הוצאת ציוני תל אביב תש"ד.

¹¹ לתקופה, היינו לתאריך התחילי המשמש כבסיס לחשבנות לוח השנה, שנת חמה ולבנה, תקופות (עונות) השנה: ניסן, תמוז, תשרי וטבת שהם ימי השוויון והיום הארוך והקצר ביותר, העיבורים הנדרשים להתאמת שנת הלבנה לחמה, ברכת החמה וכו'. כל אלה תלויים בתאריך תחילי קדום המשמש "נקודת אפס" שהוא א בתשרי שלפני 57xx שנים. גם נושא זה מוסבר באריכות ובפירוט במועדים בהלכה שם והדברים מורכבים וסבוכים. ראה דברינו [תקופת טבת](#) בפרשת ויגש. מה שחשוב לעניינינו הוא שכבר כאן יש פסיקה כשיטת ר' אליעזר. אם א' בתשרי הוא הבסיס לתקופה, אז פשיטא שבתאריך זה נברא העולם. קביעה זו גם לא יכולה להסתדר עם הפשרה של הברייתא שהבאנו בסוף הערה 8 לעיל: "מונים למבול כרבי אליעזר ולתקופה כרבי יהושע" (בגמרא ראש השנה יב ע"א וראה עיונים שטיינזלץ שם שדן בנושא). נראה שיש להכריע לכאן או לכאן, גם אם הנפקא מיניה להלכה לא תמיד ברורה, וההכרעה, כפי שנראה, הולכת ונוטה לשיטת ר' אליעזר בן הורקנוס.

¹² ראה הפסוק במלואו שם: "אַרְבַּע אֲשֵׁרָה אֶלְהִיךָ דָרַשׁ אֹתָהּ תָּמִיד עֲנֵי ה' אֶלְהִיךָ בְּהַ מְרִשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה", שיש בו רמז למוטיב הדין, בכך שהקב"ה צופה ומביט באדם. את הבעיה של "אחרית השנה" שבפסוק פותר הדרשן ע"י הדרשה שמראשית השנה האדם נידון מה יארע בו במשך השנה עד אחריתה. העיקר הוא ראשית השנה בה"א הידיעה. אלא שכתוב גם "תמיד" וזה יכול בהחלט להתקשר לשיטה המיוחדת של ר' יוסי בתוספתא מסכת ראש השנה (ליברמן) פרק א הלכה יג: "הכל נידונין בראש השנה וגזר דינו נחתם ביום הכפורים דברי ר' מאיר. ר' יהודה אומר: הכל נידונין בראש השנה וגזר דינו של כל אחד ואחד נחתם בזמנו, בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בחג על המים. וגזר דינו של אדם נחתם ביום הכפורים. ר' יוסה אומר: אדם נידון בכל יום, שנאמר: ותפקדנו לבקרים". (ושיטת ר' נתן בגמרא שאדם נידון בכל שעה). מעניין מה היו הימים הנוראים, ראש השנה ויום כיפור, עבור ר' יוסי או יוסה (ור' נתן)!

¹³ זו הדרשה המרכזית שהמעניקה לראש השנה את התוכן של יום דין ומשפט, ונראה שאין היא בהכרח כשיטת ר' אליעזר וגם ר' יהושע יכול להסתדר איתה. ראה שוב הערה 4 לעיל. יום דין הוא עניין אחד ויום בריאת העולם הוא עניין אחר. אלא שגם מכאן נראה שהמטוטלת נעה יותר ויותר לכיוון שיטתו של ר' אליעזר. "מִלְךָ בְּמִשְׁפַּט יַעֲמִיד אֶרֶץ" אומר הפסוק במשלי (כט ד). משעה שנקבעה יחידת הזמן של שנה, הן קשורה לטבע והן קשורה לחיי האדם, ונקבע לה ראש ותחילה, יש היגיון ברור לחבר את אירוע הבריאה עם אירוע דין ומשפט (וההפך) ולומר שבאדם עולם בוחר בכל השלמת מעגל זמן של שנה (ותחילת המעגל הבא) מה קורה בעולמו ומפעלו, ובפרט כיצד מתנהג (ויתנהג) נזר הבריאה בתוך מפעל זה (ראה בתפילת זכרונות: "אתה זוכר את כל המפעל"). ואולי גם בכל יום הולדת של אדם, יש בו מעין יום מחשבה וחשבון על מפעלו בחיים (עפ"י רבינו בחיי בראשית מ ט).

¹⁴ גמרא זו היא מקור מרכזי לפסיקה כר' אליעזר. וכל זאת, בשל נוסח התפילה שהתגבש כנראה בתקופת האמוראים לומר "זה היום תחילת מעשיך" בזכרונות. אין זה פסוק מהתנ"ך, אלא נוסח תפילה. מיד בצמוד לו אנו אומרים: "כי חוק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב" שהוא אכן פסוק מתהלים ואולי יוצרים בכך אשליה שגם "זה היום תחילת מעשיך" הוא פסוק מהמקרא. והוא לא – הוא נוסח תפילה שהתגבש בבית מדרשו של רב (אמורא דור ראשון). למד תורה אצל רבי יהודה הנשיא בא"י ו"עלה" לבבל). בהמשך הסוגיה מקשה הגמרא כנגד שיטת ר' אליעזר ממשנה מפורשת שדנה בשוויון שבין שופר ראש השנה ושופר יובל ולפי שיטתו לא

ויקרא רבה פרשה כט ד"ה א בחדש השביעי

"בחדש השביעי באחד לחדש". "לעולם ה' דברך ניצב בשמים ... כוננת ארץ ותעמוד. למשפטך עמדו היום כי הכל עבדיך" (תהלים קיט פט-צא). תני בשם ר' אליעזר: בכ"ה באלול נברא העולם.¹⁵ ובאה של רב כזו של ר' אליעזר. ששנינו בתקיעה של רב: זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון, "כי חוק לישראל הוא משפט לאלהי יעקב" (תהלים פא ה). ועל המדינות בו יאמר: איזו לחרב ואיזו לשלום איזו לרעב ואיזו לשובע ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמות. נמצאת אתה אומר ביום ראש השנה¹⁶: בשעה ראשונה עלה במחשבה, בשניה נתייעץ עם מלאכי השרת, בשלישית כינס עפרו ... בשישית עשאו גולם, בשביעית נפח בו נשמה, בשמינית הכניסו לגן עדן, בתשיעית ציוהו, בעשירית עבר על ציוויו, אחת עשרה נידון, שתיים עשרה יצא בדימוס.¹⁷ אמר הקב"ה לאדם: זה סימן לבניך. כשם שעמדת לפני בדין היום הזה ויצאת בדימוס, כך עתידין בניך לעמוד לפני בדין ביום זה ויוצאין לפני בדימוס.¹⁸ אימתי? בראש השנה: "בחדש השביעי באחד לחדש".¹⁹

מסכת עבודה זרה דף ח עמוד א

תנו רבנן: לפי שראה אדם הראשון יום שמתמעט והולך, אמר: אוי לי, שמא בשביל שסרחתי עולם חשוך בעדי וחוזר לתוהו ובוהו וזו היא מיתה שנקנסה עלי מן השמים. עמד וישב ח' ימים בתענית ובתפלה. כיון שראה תקופת טבת וראה יום שמאריך והולך, אמר: מנהגו של עולם הוא, הלך ועשה שמונה ימים טובים ... בשלמא למאן דאמר: בתשרי נברא העולם, יומי זוטי חזא, יומי אריכי אכתי לא חזא (יום קצר ראה, יום ארוך עדיין לא ראה). אלא למאן דאמר: בניסן נברא העולם, הא חזא ליה יומי זוטי ויומי אריכי (הרי כבר ראה ימים מתארכים ומתקצרים)!²⁰

יכול להיות שוויון כזה, אבל הגמרא לא זזה מדעתה. את המשנה מתרצים מה שמתרצים בתום ואת נוסח התפילה מאמצים בחום. כך או כך, זה אחד המקומות הנדירים בהם נקבעה הלכה בר' אליעזר בן הורקנוס שהיה מבית שמאי ולא כר' יהושע. מדוע? אולי יש מכאן חיזוק לדעה שבית שמאי הם מדויקים יותר ("מחודי טפ"י") ולפי האמת האלוהית (הבריאתית) ולעיתיד לבוא תהיה ההלכה כמותם (מה המקור לכך?). ואולי פיצוי הוא לר' אליעזר על אירועי **תנורו של עכנאי**. ראה מסכת נדה דף ז ע"ב וכן הוא בקהלת רבה יב א שכל עוד היה ר' אליעזר חי, הקפידו חכמים שהעם לא ינהג כשיטתו. אך לאחר מותו, "חזרו העם לנהוג כמדתן", היינו כשיטתו של ר' אליעזר ואף ר' יהושע הוא שעשה זאת: "לאחר פטירתו של רבי אליעזר החזיר רבי יהושע את הדבר ליושנו". האם הקביעה שהעולם נברא בתשרי היא אחד מדברים אלה שחזרו לאחר מותו של ר' אליעזר?

¹⁵ ראה מקבילה בפסיקתא דרב כהנא ובדברים רבה ליברמן (שם אמנם כתוב ר' אלעזר, אך סביר שהכוונה לר' אליעזר בן הורקנוס התנא שלנו). בכל מקרה, נראה שאין לפנינו שיטה שלישית "באלול נברא העולם", אלא הרחבה של שיטת ר' אליעזר "בתשרי נברא העולם". הרחבה זו מקדימה את בריאת העולם לכ"ה באלול על מנת להעמיד את בריאת האדם (ואת חטאו) בא' בתשרי. אי לכך, "זה היום תחילת מעשיך" כבר איננו מדויק גם לפי ר' אליעזר וצריך לומר שהכוונה לבריאת האדם ("נעשה אדם") שהוא תכלית הבריאה, בבחינת "זה היום תכלית מעשיך". מי שמתפלל ומזכיר את הבריאה הוא האדם.

¹⁶ שהיה ביום ו' בשבוע וביום השישי לבריאה. ולפי כללי הלוח של היום, ובהם: לא אד"ו ראש, לא ייתכן מצב כזה. ובשנים בהם יום ראשון של ראש השנה - יום ו' לבריאה, יום יצירת האדם - חל בשבת, אנחנו, בניגוד לאדם הראשון, עומדים לדין ויוצאים בדימוס בשבת עצמה. ומפני כבוד השבת אנו ממעטים בהזכרת הדין ולא אומרים "אבינו מלכנו חטאנו לפניך, קרע רוע גזר דיננו" ועוד.

¹⁷ פטור, זכאי. דימיסוס ביוונית ולטינית. Dismissed?

¹⁸ מדרש זה חוזר וכורך את המוטו של ראש השנה כיום בריאת העולם עם המוטו של ראש השנה כיום הדין, שראינו כבר במרומז בדרשת רב נחמן בר יצחק בגמרא ראש השנה דף ח לעיל. מרגע שהסכמנו שראש השנה הוא יום דין "למשפטך עמדו היום", אנחנו "חייבים" גם לקבל את שיטת ר' אליעזר שראש השנה הוא יום בריאת העולם / האדם. הסיבה לכך איננה נוסח התפילה "זה היום תחילת מעשיך". הסיבה היא פסוקים צ-צא מתהלים קיט: "כִּנְוַנְתָּ אֶרֶץ וַתַּעֲמַד: לְמִשְׁפָּטֶיךָ עָמְדוּ הַיּוֹם כִּי הִלַּל עֲבָדֶיךָ" - פסוקים שקושרים בברור את מוטו הבריאה עם מוטו המשפט ויום הדין. **זה המקור** לנוסח התפילה "זה היום תחילת מעשיך" שהנהיג רב בסדר התקיעות! ומכאן גם: **היום הרת עולם, היום יעמיד במשפט!** שמופיע לראשונה בסידור עמרם גאון. וגם פיוטי הקליר לשחרית למוסף יום א' שהבאנו בהערה 1.

¹⁹ סיומת זו של ויקרא רבה שחוזרת לפסוק "בחדש השביעי" בדיני החגים בפרשת אמור אותו הוא דורש, כמו באה לטעון לכבודו של חודש ניסן שאמנם לא זכה להיקבע כיום שבו נברא העולם, אך זכה להיות ראש החודשים והוא שנותן לתשרי את התואר "החודש השביעי". וגם זכה ניסן שבו הוקם המשכן שהוא בבוואה של העולם. ומעניין שאירוע זה לא מוזכר בברייתא בראש השנה בה פתחנו, אפילו לא ע"י ר' יהושע. ואולי משום שאירוע זה נזכר במפורש בתורה (שמות מ א יז) - בשם מחותני עמוס חכם ז"ל.

²⁰ הגמרא מתרצת מה שמתרצת לשיטת ר' יהושע, ראה שם. אבל בפשטות יוצא שהמסורת שאדם הראשון דאג ופחד שמא בגלל חטאיו העולם חוזר לתוהו ובוהו מסתדרת הרבה יותר טוב עם שיטת ר' אליעזר, שכן מראש השנה הימים הולכים ומתקצרים. אבל לשיטת ר' יהושע שבניסן נברא העולם - מדוע נבהל אדם הראשון? ראה מקבילה בירושלמי עבודה זרה פרק א הלכה ב: "רב אמר: קלנדס, אדם הראשון התקינו. כיון דחמא ליליא אריך, אמר: אי לי! שמא שכתוב בו: הוא ישופך ראש ואתה תשופנו עקב [בראשית ג טו], שמא יבוא לנשכני? ואומר: אך חושך יושפני (תהילים קלט יא). כיון דחמא איממא ארך, אמר: קלנדס קלון דיאו. ואיתא כמאן דאמר בתשרי נברא העולם. ברם כמאן דאמר בניסן נברא העולם ידע הוה. א"ר יוסי בי רבי בון: מאן סבר בראש השנה נברא העולם? רב, דתני בתקיעתא דבי רב: זה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון וכו' הוי בראש השנה נברא העולם". מעבר לחיזוק לשיטת ר' אליעזר, יש במדרשים אלה מקור קדום לחג החנוכה הן כחג היציאה מהחושך לאור (הן אור החמה והן אור הלבנה) וגם כחג של כפרה (עד חנוכה אפשר לעשות תשובה). כל זאת, רק אם נאמץ את שיטת ר' אליעזר. ובעניין הקשר של חנוכה עם מחלוקת ר' אליעזר ור' יהושע, יש מדרש נוסף בבראשית רבה פרשה כב סימן ד הקשור לעניין קין והבל, האם המנחות שהביאו (והרצח של הבל) היו בעצרת או בחנוכה. ולא זכינו להבין מדרש זה והמאיר עינינו יבורך.

רמב"ן בראשית פרק ח פסוק ה

ודע, כי אחרי שהסכימו שבתשרי נברא העולם, כאשר תקנו "זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון", וכן הוא סדר הזמנים, זרע וקציר וקור וחום, יהיה ראש השנים מתשרי. וכן החדשים ממנו הם נמנים, עד שהגענו ליציאת מצרים.²¹ ואז ציוה הקב"ה למנות בחדשים מנין אחר, שנאמר: "החודש הזה לכם ראש חדשים ראשון הוא לכם לחודשי השנה". ומשם ואילך בכל הכתוב ימנה תשרי החדש השביעי, ועדיין נשאר בשנים החשובות ממנו, שנאמר: "וחג האסיף תקופת השנה".²²

תוספות מסכת ראש השנה דף כז עמוד א

ומה שיסד רבי אלעזר הקליר בגשם דשמיני עצרת כר' אליעזר דאמר בתשרי נברא העולם ובשל פסח יסד כר' יהושע,²³ אומר רבינו תם דאלו ואלו דברי אלהים חיים ואיכא למימר דבתשרי עלה במחשבה לבראות ולא נברא עד ניסן.²⁴

אברבנאל שמות פרק יב פסוק א

... אחר זה נחקור מאלה שתי תקופות ניסן ותשרי איזו מהן יותר ראויה להיות התחלת וראשית השנה.²⁵ והנה חכמי התכונה אשר לא מבני ישראל המה, עשו התחלת השנה בהיכנס השמש בראש טלה בתקופת ניסן. וכן עשו תחילת היום בזריחת השמש בבוקר להיות שניהם זמני האור והחום ... אבל חכמי ישראל עשו התחלת השנה בהיכנס השמש בראש מאזנים בתקופת תשרי, ותחילת היום מן הערב הקודם אליו, שהוא מתחילת הלילה כחשכה כאורה ... שיתחיל היום מן הערב שלפניו כבוא השמש, והשנה תתחיל מן החורף בהיכנס השמש במזל מאזנים, כי בזה יתדמו הזמנים האלה לזמן היות האדם והבעלי חיים והצומחים לפי שיש שם זמן עיבור. ואחר כך זמן הלידה ויציאה לאויר העולם ... וזמן העיבור ביום ההוא הוא הלילה שלפניו ... וכן בענין השנה היה העיבור הזמן החשוך שהוא מתקופת תשרי עד ניסן כי אז הוא זמן הזריעה והעולם כולו מעובר בהיותו ... וכן בשנה הלידה היא מתקופת ניסן שיוצאים הצמחים עד תקופת תשרי ... ומפני זה עשתה התורה האלהית התחלת היום מן הערב כמו שאמר במעשה בראשית ויהי ערב ויהי בקר יום אחד ... ועשתה התחלת השנה בתקופת תשרי להיות הזמן ההוא התחלת הריון העולם וזריעת ההיות. ולכן נאמר "וחג האסיף בצאת השנה", לפי שאז תצא שנה אחת ותכנס שנה אחרת. ולזה תקנו לומר אז היום הרת עולם.²⁶

²¹ כבר ראינו שמחלוקת ר' יהושע ור' אליעזר נמשכת למבול שבפרשת נח ולכל התאריכים שם. רמב"ן נותן נימוק נוסף ומעניין לטובת שיטת ר' אליעזר, מהפסוקים "זרע וקציר וקור וחום", לאחר המבול, שמתאימים יותר לסדר עונות השנה אם תחילת הבריאה היא בתשרי. וכל זה עד יציאת מצרים. ראה דברי רמב"ן אלה בהרחבה בדרשת הרמב"ן לראש השנה (חלקה מובא בספר ימים נוראים לש"י עגנון).

²² אחרי יציאת מצרים והציווי "החודש הזה לכם ראש חודשים" שהוא ניסן, לכאורה השתנה המצב והראיה היא שחודש תשרי בו נברא העולם נקרא כעת "החודש השביעי". אבל הטבע לא השתנה וחשבון החודשים לחוד, וחשבון השנים לחוד. דברי רמב"ן אלה הם בעצם גמרא ירושלמי ואף פסוק פשוט בתורה: "וחג האסיף בצאת השנה". ראה ירושלמי ראש השנה פרק א הלכה ב: "שנים מניין? כתוב אחד אומר: ווחג האסיף בצאת השנה וכתוב אחר אומר: ווחג האסיף תקופת השנה. אי זהו חודש שיש בו חג ותקופה ואסיף ושנה יוצא בו? אי זה זה? זה תשרי". חג הסוכות מעיד על תשרי שבו נברא העולם. והגם שראינו בראשית דברינו שאין ר' יהושע חולק על קביעת א' בתשרי כ"ראש השנה", עדיין, נראה שגם מכאן, יש חיזוק לשיטת ר' אליעזר.

²³ פיוטי פסח הן, כך נראה, פיוטי הטל לקליר, בפרט הפיוט "אֶאֱרָה בני איש המושֶׁרֶר בטל" המזכיר את הטל ככוח חיות בריאת העולם. את פיוטי שמיני עצרת, תפילת הגשם, המציינים את הבריאה לא מצאנו, אולי הכוונה לפיוטי ראש השנה, והמאיר עינינו יבורך.

²⁴ כבר ראינו לעיל ניסיון ליצור פשרה בין השיטות וכאן בא רבינו תם ומנסה ליצור פשרה בדומה לדברים אחרים שעלו במחשבה לבראות (ואח"כ נבראו או לא נבראו, האור, האדם, ראה פסחים נד ע"א): בתשרי עלתה המחשבה לפני הקב"ה לברוא את העולם, אבל לא נברא עד ניסן. והוא מזכיר שם את הברייתא שהבאנו בסוף הערה 7 (מהגמרא ראש השנה דף יב ע"א): "מונים למבול כרבי אליעזר ולתקופה כרבי יהושע". ראה תוספות המלא שם שהולך בשיטה מאד מיוחדת בנושא שלנו, כולל הניסיון להעמיד את האמרה של רב: "זה היום תחילת מעשיך", בה רבינו דודן, על הדין ולא על הבריאה. וכבר תקפו רבים וטובים (הריטב"א?) את שיטת רבינו תם זו, ולנו די בעצם הרעיון לא להכריע בין ר' אליעזר ור' יהושע ולנסות לפשר ולקיים את שניהם.

²⁵ אחרי שדחה את שתי האפשרויות האחרות של תקופת טבת ותקופת תמוז, משום שאין בהם שוויון של היום והלילה.

²⁶ אברבנאל מוכן להעמיד את כל הנושא של מועד בריאת העולם על מחקר הטבע. כמו שהלילה ביהדות קודם ליום, כך החורף קודם לאביב ולקיץ. הלילה והחורף הם תקופת ההריון והיום, האביב והקיץ הם הלידה. א' בתשרי הוא יום הרת עולם ואילו ניסן הוא יום לידת העולם. (הדבר לא כ"כ מסתדר עם דברי ר' יהושע בגמרא ראש השנה יא ע"א על האילנות שחונטים ובעלי החיים שמזדווגים בניסן, ראה הערה 6 לעיל, אבל ניחא). בדרכו של אברבנאל, שממשיך את רמב"ן לעיל, הלכו רבים וטובים שהדגישו את ראש השנה כיום הרת העולם ואת ההבדל בין ההריון ללידה. ואגב אורחא גם מזכירים לנו את מקור הביטוי במקרא, בספר ירמיהו כ"ז: "וְרָחַמָה הָרַת עוֹלָם" (למרות ששם זה במשמעות שונה לגמרי, ראה רש"י ודעת מקרא על הפסוק). ראה למשל את פירוש צ"ח לגמרא ראש השנה טז ע"א: "ובזה נראה לענ"ד כונת הפייטן היום הרת עולם היום יעמיד במשפט כו', הנה מחשבות נדמו להריון כמ"ש הרד"ק בתהלים ז' [טו] בפסוק הרה עמל. ואמר הפייטן היום הרת עולם, דהיינו שעלה במחשבה, ולא היה בריאת אדם רק בניסן". וכן הוא בפירושי סידור התפילה לרוקח ועוד. נראה שלצד קיבוע הנוסח בתפילה "זה היום תחילת מעשיך", ניסו רבים וטובים לפשר ולגשר

לשנה טובה תכתבו ותחתמו
לשנת חיים וקיימים²⁷
מחלקי המים

מים אחרונים: ראה האזכור הראשון והיחיד של "ראש השנה" במקרא, יחזקאל מ א: "בְּעֶשְׂרִים וְחָמֵשׁ שָׁנָה לְגְלוּתְנוּ בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה בְּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בְּאַרְבַּע עֶשְׂרֵה שָׁנָה אַחֵר אֲשֶׁר הִכְתָּה הָעִיר בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה הִיְתָה עָלַי יָד ה' וַיָּבֵא אֹתִי שָׁמָּה". המנייה כאן היא לשנים אחרי החורבן בית ראשון. אבל מה פשר ראש השנה בעשור לחודש? ואיזה חודש? כל המפרשים מסכימים שמדובר על יום כיפור (החג היחיד שחל בעשרה לחודש) והכינוי "ראש השנה" ליום הכיפורים הוא בגלל שמדובר בשנת יובל שבה נוהג טקס השופר ביום הכיפורים, עבדים משתחררים, שדות חוזרים לבעליהם, ובעצם מתחיל סבב חדש של חמישים שנה שבראשו הוא יום הכיפורים. היינו מדובר בחודש תשרי ולכאורה שוב סיוע לר' אליעזר. אבל כפי שהערנו, אין מחלוקת מתי הוא ראש השנה, אלא רק מתי נברא העולם. אז יש לנו מקור אולי הכי קדום ל"ראש השנה", לרעיון שיש נקודת זמן במעגל השנה שהיא התחלה, אבל אין מכאן הוכחה, רק אולי סיוע קל לשיטת ר' אליעזר.

בין שיטת ר' אליעזר ור' יהושע ולהמעט במחלוקתם. לתת לתשרי את מקומו לצד ניסן. אך בסידור רש"י סימן קפא מצאנו חזרה ברורה לשיטת ר' אליעזר ופירוש חד משמעי ל"היום הרת עולם" כפשוטו. ואלה דבריו (שנמצאים גם במחזור ויטרי): "היום הרת עולם לשון המקרא ורחמה הרת עולם (ירמיה כ יז) ... והיום הזה היה הריונו של עולם, היום הרת הארץ וכל תולדותיה, שהרי בתשרי נברא העולם, כדגרסינן בראש השנה כמאן מצלינן זה היום תחילת מעשיך כמאן כר' אליעזר דאמר בתשרי נברא העולם". נראה שהוויכוח שראשיתו בין גדולי התנאים, נמשך לאורך הדורות. לצד המכריעים בברור לטובת ר' אליעזר, ממשיכה אסכולה אחרת לנסות לגשר ולפשר, שהרי ניסן ותשרי קשורים ואחוזים זה בזה. מאוחדים בשוויון התקופות ומדגישים כל אחד את הטבע והתחדשות הבריאה בזווית שלו. שנזכה לשנים רבות של תשרי המביא לניסן וניסן המגלגל לתשרי - אביב וסתיו, זרע וקציר וקור וחום אשר לא ישבותו.

²⁷ איחול נאה זה לראש השנה, שיסודו בתפילת הכהן הגדול ביום הכיפורים, מצאנו מקורו והוא במדרש שכל טוב (בובר) בראשית פרק יח: "ויאמר שוב אשוב אליך. כפל הדיבור, כלומר אמת ונכון, כי בודאי אשוב בלי ספק, כעת חיה. כעת הזאת לשנה הבאה, וכולכם היו חייין וקיימין". מכאן שאנו מאחלים איש לרעהו שנזכה לעמוד למועד הזה כעת חיה בראש השנה הבעל"ט, כולנו חיים וקיימים, כמו שהמלאך בישר לשרה שאת פקידתה אנו קוראים היום הראשון של ראש השנה. ואולי זו עוד סיבה, אם כי עקיפה, לקריאת פקידת שרה ביום הראשון של ראש השנה, סיבה שלא הזכרנו בדברינו וה' פקד את שרה במועד זה בשנה האחרת.